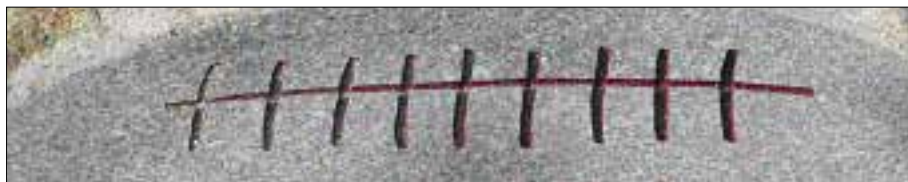

As cruces da Volta dos Nove. Un poema visual antifascista

XOSÉ MARÍA ÁLVAREZ CÁCCAMO

Na noite do 15 de outubro de 1936, ás tres da madrugada, foron asasinados nove homes da bisbarra do Val Miñor na estrada de Pontevedra a Camposancos, á altura dos Petóns da Bombardeira. Dirixía a escuadra criminal o falanxista e cabo da garda civil Manuel González Pena, acompañado por outros militantes da Falanxe, entre eles un tal Carlos o Carinca. Foi, alén dunha operación militar axustada aos parámetros do programa de exterminio fascista, reacción vingativa pola morte do veciño de Baiona Luis Refojo Mariño. Disparara contra el en acción defensiva un dos irmáns López Luis, homes de esquerdas (Luis, do PSOE e afiliado á CNT, e Pepe, anarquista e ecoloxista) quen, perseguidos e acosados polo cabo Pena e os falanxistas Emilio Carrera González e o devandito Refojo, foron finalmente asasinados.

A resposta do cabo Pena, en aplicación do código represivo do fascismo e estimulado por paixón criminal de cerna propia, foi a escolla aleatoria de nove homes, catro de Baiona e cinco de Panxón, que estaban presos no frontón da rúa María Berdiales de Vigo e foron trasladados a Baiona, torturados e finalmente asasinados a tiros. Carlos Méixome e Xosé Lois Vilar reconstrúen así a escena final: “os falanxistas fixeron baixar os detidos que traían na camioneta. De madrugada, escoitábase o bater bravío do mar contra os Petóns da Bombardeira e os berros amedrentadores dos criminais: ‘todos abajo’. Un a un fóronos matando. Sobre o tronar do mar ergueuse o son dos disparos. Os mariñeiros que regresaban a porto foron os primeiros en dar a noticia”¹

Co amanecer, as leiteiras de Baredo, de camiño para Baiona, toparon cos nove corpos derrubados na beira da estrada. Puideron así entender a mensaxe de calculada constancia que o fascismo transmitía á poboación. Os cadáveres espallados polas marxes de estradas e camiños actuaban, de acordo co macabro código semiótico da

represión, ao xeito de signo exemplarizante e ameaza de dimensión masiva. “Hay que sembrar el terror, tenemos que crear una impresión de dominación eliminando, sin escrúpulos ni vacilación, a todos los que no piensen como nosotros”, ordenara o xeneral Mola.

No quilómetro 58 da estrada Pontevedra-Camposancos, espazo radical coñecido como *A Volta dos Nove*, Lugar de Memoria sinalado desde o ano 2005 coas formas da razón do escultor Fernando Casás, ficaron deitados e sen vida o día 15 de outubro de 1936 os corpos de Manuel Aballe Domínguez, Felicísimo Antonio Pérez Pérez, Elías Alejandro Gonda Alonso, Manuel Francisco Lijó Pérez, Modesto Fernández Rodríguez, Fidel Leyenda Rodríguez, José Rodríguez González, Manuel Barbosa Durán e Generoso Valverde Iglesias.

Desde aquela e até comezos dos anos setenta do século XX, nove cruces trazadas coa punta dun garabullo na terra da beira da estrada de Camposancos pronunciaban día a día os nomes das nove vítimas do cabo Pena e os seus secuaces. Eran nove trazos verticais atravesados por unha única liña horizontal, solución probablemente obrigada pola urxencia. Cumpría resolver con rapidez o deseño lapidario, pois os falanxistas vi-xiaban, adocido o poder franquista fronte á insultante audacia do autor, da autora das cruces. Ela -fálase dunha muller, talvez nai ou viúva dalgún dos asasinados- teimaba na destemida declaración visual. Os represores borraban unha e outra vez o sinal de denuncia, clandestino, discreto e, mesmo así, inzado cunha carga de rebeldía claramente identificábel. A xente sabía daquelas nove cruces, entendían o seu significado e moitos participaban na intención de resposta política que o texto visual declaraba, clara. Admiraba a afouteza que presidía aquela acción, seguramente realizada de noite, coas sombras da ameaza vixiante a asexar, dispostos a reprimir con violencia extrema a persoa responsábel da contundente contestación.

As nove cruces deseñan un asombroso poema visual de dimensión épica, un extraordinario xesto comunicativo de resistencia contra a ditadura franquista. A autoría anónima e moi probablemente individual transcendeu os seus lindes de singularidade para atinxir carácter colectivo. O pobo asumiu, fixo seu, o sentido daquel radical testemuño. ¿Quen as pintou? Fomos todos, somos aínda todos, a Humanidade contra o Fascismo. É poesía civil de propiedade colectiva que circula polas rutas da tradición. Andado o tempo, masivamente espallada a noticia do proceso constante de valente declaración clandestina e teimosa eliminación das pegadas, a autoría comunal fíxose realidade constatábel. Coñecemos persoas que nas décadas dos 60 e 70, aínda con evidente risco, se achegaron á Volta dos Nove para colaborar co seu trazo na permanencia e revitalización do bravo epitafio. Non importan os nomes. Fomos toda a xente. Aínda somos todos.

Son nove sílabas esenciais, nove bátegas verticais atravesadas pola liña horizontal que as xungue en clave única e dramática de sentido. É un signo de breve e humilde caligrafía sobre soporte terreo cuxo efémero destino resulta superado permanentemente pola voluntariosa resistencia afirmativa da autora, dos descoñecidos emisores. Fronte á vibrante dimensión humana das cruces da Bombardeira, de urxente escrita cursiva que comunica co ritmo sanguíneo da verdade íntima -a dor insuperábel, o desconsolo, a ira xusta- e das certezas da Historia -o xenocidio fascista, o exterminio da democracia republicana-, sitúanse as descomunais cruces violentas dos vencedores, as cruces dos caídos “por la patria y por Dios”, que publicitan en esmagante alegato

de agresión interminábel os nomes dos golpistas. As da Volta dos Nove, como outras manifestacións da memoria clandestina, maiormente familiar e privada, actúantes ou latentes durante as décadas da ditadura, deberon silenciar a identidade dos vencidos. As cruces dos caídos, de repelente estética triunfal, erguen a silueta belixerante do deus vingativo, berran coa voz apocalíptica do imperio católico. No denso discurso elíptico e condensado destas outras cruces de nós, elaborado a partir dos códigos simbólicos que conectan o alfabeto dos petróglifos coa linguaxe contemporánea da poesía visual e situado en territorio moral e ideolóxico antípoda ao dos monumentos relixiosos fascistas, a referencia cristiá do símbolo resulta sobordada polo sentido vital da memoria e a homenaxe e o significado político de resistencia e contestación.

O singular poema visual alonga en ondas de polisemia os seus efectos significativos a partir do seu convencional sentido como marca de lembranza de valor relixioso, sinal que consagra os lugares da morte. O signo universal da cruz representa o sufrimento existencial e sintetiza o diálogo entre principios activos e pasivos, entre a vertical da vida e a horizontal da morte. É figura elemental, silueta antropomórfica, xesto substantivo e atemporal, que moitas veces nace dunha pulsión expresiva espontánea e que vemos repetido como elemento complementario ou central desde as orixes mesmas da linguaxe visual humana.

O trazo horizontal de liña única desfigura a identidade da cruz tradicional. Son nove corpos que permanecen en pé fronte ao gume bestial que os atravesa de parte a parte, fronte ao fío continuo dos tiros que os seccionan. Nove vidas eliminadas, borradas, riscadas cunha raia negra de chumbo. Nove mortes que representan o crime de dimensión absoluta. O rumbo da liña horizontal non ten límites. Continúa o seu avance en labor de ceifa devastadora. É a figura feroz da negación, o xesto terminante que deseña o horizonte do xenocidio. Nove vidas en morte única, a de centos de milleiros de seres exterminados polo fascismo español.

A cruz de nove cruces, malia o trazo horizontal e indivisíbel do crime globalizador, pronuncia tamén un por un os nove nomes, nove existencias que nunca foron esquecidas. Na Volta dos Nove está viva a memoria e a homenaxe constante ás vítimas da banda franquista de Baiona. En cada unha das liñas verticais vibra a tristura, a desolación, a ira de cada unha das familias dos nove homes asasinados o día 15 de outubro de 1936. Pero o poema visual de Baiona manifesta tamén unha clara posición de denuncia política en tempos de implacábel control e represión. Quen se atreveu a permanecer, con risco da propia vida, na escrita daquela contida e explosiva consigna, estaba a emitir un bravo alegato antifascista. Estaba a contestar, en destemida e voluntariosa réplica, a acción censora de quen eliminaba unha e outra vez a memoria dos nove mortos, como antes coutara as súas vidas. A obsesión negadora dos censores fronte a unha acción tan esencial e de tan reducida recepción inicial constitúe unha mostra máis da violenta insaciabilidade do fascismo franquista. Cada vez que borraban as cruces, pretendendo silenciar e ameazar a quen, en declaración de moi modesto formato expresivo, convocaba as vidas de nove mortos e denunciaba o crime, pretendían tamén suprimir a páxina da verdade histórica, a súa propia participación na masacre do 15 de outubro. A irracional teimosía represiva facilitou a difusión da noticia dunha sinxela actividade de resistencia a través dun signo visual que se foi convertendo en mensaxe de ampla recepción e de simbólica e, pouco e pouco efectiva, autoría colectiva.

O poema dos nove fala cos mesmos mortos que convoca. Son eles destinatarios latentes dun proceso comunicativo de imposible resolución. Este é o destino soñado en toda elegía e verbalizado con significativa frecuencia. Fala Celso Emilio con Alexandre Bóveda: “Ti convocache ó día dende a tebra, / amigo morto polo ferro airado...” Miguel Hernández con Ramón Sijé: “Yo quiero ser llorando el hortelano / de la tierra que ocupas y estercolas...”. Luz Pozo Garza con Eduardo Moreiras: “Hai unha longa espera / igual a un rito. Ti chegabas na tarde.” A poesía elegíaca conversa cos mortos queridos, declara o amor que permanece, recupera e garda a memoria da vida. A cruz da Volta dos Nove é poesía elegíaca, unha declaración de amor e, asemade, un laio desesperanzado, un berro contido. Como aquel de Xosé María Álvarez Blázquez en conversa insomne co pai asasinado en Tui quince días despois do crime de Baiona: “Aguardaré la luz en la ventana / y habré de estar así -¡me arde tu frente!- / con un grito apretado mientras viva.”

Pero o carácter de manifestación íntima, de cerna lírica, da lapidaria inscrición, sen agachar a súa tremorosa significación como testemuño do amor familiar, da mágoa insuperábel e da rabia sen lindes, resulta transcendido en dirección de canto épico pola vía expansiva da recepción externa, a dos camiñantes casuais, a dos máis conscientes que se achegaban a ver, a ler, a mensaxe das cruces e a daquelas outras xentes que, de lonxe, escoitaban, coñecían, participaban. Foron, uns e outros, destinatarios implicados, integrantes da irmandade dos vencidos, vítimas da versátil e ilimitada maquinaria represiva do fascismo franquista, atravesados todos polo gume horizontal da cruz.

En decidida resposta de desafío, en actitude de afouto contraataque, o poema a Volta dos Nove dirixese tamén aos asasinados para lembrarlles unha e outra vez a dimensión universal do seu crime. Aínda move a noxe e repulsión o eco que nunca se extingue e que nos chega desde os Petóns da Bombardeira co nome do líder da escuadra criminal: cabo Manuel González Pena. Pero, por enriba da noxenta resonancia, sentimos a vibración da vontade de resistencia activa que, desde xullo do trinta e seis, en acción organizada ou desde a admirábel paixón senlleira de xentes como a autora daquela inscrición, mantivo e mantén viva a loita contra o fascismo. “Carne de testemuño os veigais estercaba. / Xullo, noventa e dous, resistimos, qué pasa. / Os mortos non vingados non coutan a esperanza”, deixou dito para sempre Xosé Luís Méndez Ferrín.

A sorprendente reaparición das nove cruces sobre o chan, reescritas logo de ser borradas un día e outro, noite a noite, magnificamente esquivado o tenso asexo dos falanxistas, fixo nacer a lenda, o texto oral complementario, a lectura máxica. Eran forzas sobrenaturais, acaso a enerxía fantástica das propias vítimas, quen se encargaban da refeitura e mantemento do poema visual, que mesmo resultaba visíbel horas despois de ser eliminado. Non é preciso acudir a interpretacións que desboten a simple, a inmensa bravura humana -que semella, efectivamente sobrenatural- de quen, desde o amor, o sufrimento e a ira, coa conciencia alerta e a vontade firme de dar resposta á violencia insaciábel dos golpistas do 36 e da ditadura franquista, teimou no deseño dun insuperábel poema visual, destemido e rotundo discurso, unha soberbia contribución á loita colectiva contra a impunidade, a negación e o esquecemento do xenocidio fascista, a favor da Memoria. Nove trazos verticais en estoupido multiplicador contra a negra liña horizontal da ceifa devastadora.

Decembro, 2014.

NOTAS

- 1 Carlos Méixome e Xosé Lois Vilar, “A Volta dos Nove. Notas para unha historia da represión franquista no Val Miñor”, en *Murguía. Revista Galega de Historia*, nº 7/8, maio/décembro, 2005.